

Принципи та методи діагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку

І.М. Омельченко. Принципи та методи діагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку. Визначено, що хронотоп комунікативної діяльності представляє собою складний соціально-психологічний феномен, який конструюється особистістю в результаті її реальної і віртуальної взаємодії та комунікації у вимірі буденної та небуденної реальності з Іншим (дорослими та однолітками) в соціумі, Іншим у культурі (дорослими та однолітками, анімаційними персонажами) й персоналізованим Іншим (улюбленою іграшкою, уявним компаньйоном), що розгортається в часі та ціннісно-смысловому континуумі буття. Теоретично обґрунтовано та проаналізовано принципи діагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку. Підібрано методики та обґрунтовано систему діагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку.

Ключові слова: хронотоп, дошкільники, затримка психічного розвитку, свідомість, буденна та небуденна реальність свідомості, принципи, психодіагностичний метод.

И.Н. Омельченко. Принципы и методы диагностики хронотопа коммуникативной деятельности у дошкольников с задержкой психического развития. Определено, что хронотоп коммуникативной деятельности представляет собой сложный социально-психологический феномен, который конструируется личностью в процессе ее реального и виртуального взаимодействия и коммуникации в сфере обыденной и необыденной реальности с Другим (взрослыми и сверстниками) в социуме, Другим в культуре (взрослыми и сверстниками, анимационными персонажами) и персонализированным Другим (любимой игрушкой, воображаемым компаньоном), разворачивающийся во времени и ценностно-смысловом континууме бытия. Теоретически обоснованы и проанализированы принципы диагностики хронотопа коммуникативной деятельности у дошкольников с задержкой психического развития. Подобраны методики и обоснована система диагностики хронотопа коммуникативной деятельности у дошкольников с задержкой психического развития.

Ключевые слова: хронотоп, дошкольники, задержка психического развития, сознание, обыденная и необыденная реальность сознания, принципы, психодиагностический метод.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства взаєморозуміння між людьми, реалізоване на різних рівнях взаємодії, виступає як необхідна умова повноцінного й ефективного існування в глобальному світі окремої особистості або групи, а також соціуму в цілому, що обумовлює актуальну тенденцію інтеграції в соціум людей з обмеженими можливостями здоров'я, зокрема дітей із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР). У зв'язку з цим проблема пошуку засобів конструктивної організації комунікативної діяльності особистості з іншими, її становлення, розвитку й успішного функціонування в соціальному середовищі з використанням безпосередніх та опосередкованих соціальних контактів і дальнотій залишається нагальною проблемою у спеціальній психології. На нашу думку, комунікативна діяльність є соціально-психологічним феноменом, тому її доречно розглядати через призму категорії «хронотоп» (часопростір).

Маючи великий евристичний потенціал, концепт «хронотоп» містить у собі компоненти, що дозволяють розкрити специфіку комунікативної діяльності у сфері небуденної реальності свідомості, тобто хронотопі віртуальної реальності, а також дають можливість по-новому поглянути на процес особистісного становлення дошкільника із ЗПР з його ціннісно-смысловими орієнтирами в реальному життєвому просторі та часі [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливого заго-стрення ця проблема набуває відносно дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку, які внаслідок недостатньої сформованості пізнавальних та емоційно-вольових функцій характеризуються низкою труднощів у комунікативній діяльності: несформованістю мотиваційно-цільової установки на спілкування в діадах «дитина-дорослий» і «дитина-одноліток» (О.П. Гаврілушкіна, О.Є. Дмитрієва, І.М. Омельченко, О.С. Слеповіч та ін.); низьким рівнем володіння мовними та мовленнєвими засобами спілкування (А.А. Колупаєва, Р.І. Лалаєва, І.М. Лебедева, І.С. Марченко, Т.Ф. Марчук, О.П. Мілевська, Л.О. Савчук, Є.Ф. Соботович, В.В. Тарасун, С.О. Тарасюк, Р.Д. Тригер, С.Г. Шевченко та ін.); запізненням формування навичок децентрації, що визначає ефективність комунікативної взаємодії (Г.М. Бреслав, Ж. Піаже, В.В. Фляков, В.В. Рубцов, В.І. Слободчиков та ін.); незбалансованістю афективно-когнітивних детермінант спілкування, внаслідок недорозвинення наочно-образного мислення, уявлень та уяви як більш творчого процесу (Л. І. Переслені, В. Л. Подобед, Т.В. Сак, І.Ю. Ужченко, О.П. Фуреева та ін.).

В наслідок цього, особливої ваги в сучасному соціокультурному просторі набуває наукове обґрунтування та розроблення навчально-методичного забезпечення діагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР. Тому, **метою нашої статті** є обґрунтування теоретико-методологічних та методичних засад діагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР. Відповідно, мета нашого дослідження відображена в наступних завданнях: по-перше, визначити та розкрити зміст принципів діагностичної діяльності практичного психолога в процесі вивчення хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР; по-друге, підібрати методики та обґрунтувати систему психодіагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення передумов формування хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку дозволило безпосередньо підійти до постановки теоретико-методологічних та методичних засад психодіагностики, які визначаються нами як пояснювальні принципи діяльності практичного психолога дошкільних навчальних закладів.

Принципи психологічної діагностики завжди мають яскраво виражену світоглядну спрямованість, оскільки пов'язані з уявленнями про сутність людини та її ставленням до світу. На думку М.В Савчина, принципи, будучи ядром наукового методу, поєднують й організують конкретні методи і прийоми в єдине ціле, поєднують демаркацію науки від ненауки [4, с. 66].

Розробка методичного апарата діагностики хронотопу комунікативної діяльності здійснювалася на основі загальних принципів психодіагностики (Л. Ф. Бурлачук, М. Ю. Забродін, К. М. Гуревич та ін.), принципів суб'єктного підходу (В. М. Дружинін), та з використанням теоретико-методичного інструментарію вивчення дітей із затримкою психічного розвитку (Т.П. Вісковатова, О.П. Гаврілушкіна, О.Є. Дмитрієва, Т.Д. Ілляшенко, К.С. Лебединська, В.І. Лубовський, Т.В. Сак, М. М. Семаго, Н. М. Стадненко, У.В. Ульяновка та ін.).

Проведення діагностики хронотопу комунікативної діяльності дошкільників із затримкою психічного розвитку ґрунтується на таких принципах діяльності практичного психолога дошкільних навчальних закладів:

1. Принцип єдності методології та діагностики (в майбутньому і корекційно-розвиткової роботи). Цей принцип передбачає тісний зв'язок теоретичних положень діагностики з викорис-

танням інструментарію, побудованого на основі цієї методології. Враховуючи складність і багатокомпонентну структуру хронотопу комунікативної діяльності, найбільш доречним є постнекласичний тип наукової раціональності (за В.С. Стьопиним) та поліпарадигмальність методологічних засад, тобто інтеграція різних психологічних підходів у процесі діагностики хронотопу комунікативної діяльності дошкільника із ЗПР: системного, культурно-історичного, соціально-психологічного, еколого-середовищних і суб'єктних концепцій, тілесно-орієнтованої психології. Доцільність постнекласичного типу наукової раціональності зумовлена тим, що хронотоп комунікативної діяльності дошкільника з типовим і затриманим психічним розвитком є надскладним об'єктом діагностики і передбачає орієнтацію психолога на ціннісні та соціокультурні контексти, вивчення об'єкта з позиції осмислення відношень «людина-світ» [5].

2. *Принцип системності та структурно-динамічної цілісності* передбачає розуміння того, що окремі сторони психічного (функції, процеси, сфери) не ізольовані, а проявляються цілісно, системно. Реалізація цього принципу дозволяє зіставляти індивідуально-особистісні характеристики розвитку дитини із закономірностями онтогенезу, та на цій основі оцінювати механізми й причини специфіки певної сфери чи функціональної системи. Основним інструментом є розроблена нами структурно-функціональна модель феномена хронотопу комунікативної діяльності, яка може використовуватись у процесі діагностичної діяльності психолога [2]. Визначення стану сформованості комунікативної діяльності на різних рівнях функціонування свідомості (за Є.В. Суботським) [6] – буденному (взаємодія і комунікація з дорослими та однолітками) та небуденному (взаємодія і комунікація з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном, з анімаційними персонажами), часовому та ціннісно-смісловому, розглядається в якості параметрів і показників психічного розвитку дошкільника із ЗПР.

Важливим методологічним підґрунтям діагностики хронотопу комунікативної діяльності є положення про системний характер психіки, оскільки об'єкт діагностики реалізується одночасно на різних рівнях функціонування свідомості: буденному та небуденному, що передбачає його вивчення у дошкільників із затримкою психічного розвитку через базові події (взаємодія і комунікація з дорослими та однолітками, з улюбленою іграшкою, уявним компаньйоном, з анімаційними персонажами), при цьому важливим моментом є облік значущості впливу пізнавальних

процесів: сприймання (сьогодення), пам'яті (минуле), мислення та уяви (майбутнє) на реалізацію комунікативної діяльності дитини та визначення системоутворюючої ролі ціннісно-смиислового виміру, який функціонує на різних рівнях свідомості. Основними ознаками системи діагностики і формування хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР є: цілісність, концептуальність, цілеспрямованість, структурність, ієрархічність, динамічність, синергічність, рівновага, стійкість, життєздатність.

3. Пріоритет телеологічного підходу над каузальним. Значення цього принципу полягає в тому, що діагностичне завдання має виступати не як система стимулів, а як складова частина життєвої ситуації дитини. Реалізація цього принципу полягає в доборі таких діагностичних методик, які будуть найбільш відповідні можливостям дітей із ЗПР і можуть розглядатися як параметри і показники їх психічного розвитку, при цьому дозволять виявити найбільш недостатньо сформовані компоненти комунікативної діяльності. Параметри використовуються для впорядкування, сегментування й аналізу даних. Показники – це окремі складові параметрів, які визначаються як сума або співвідношення. Хоча параметри та показники є окремими поняттями, зазвичай вони вживаються разом. Саме значення параметрів і показників, а також зв'язок між цими значеннями роблять дані змістовними.

Для психодіагностики є важливими методологічні процедури розуміння, пояснення та інтерпретації. Розуміння, на відміну від пізнання, є осмисленням внутрішньої природи, інтерпретацією знання про об'єкт, у процесі якої знаходиться смисл, присутність у ньому духовного, ціннісного, особистісно значущого. У психодіагностичному процесі метою розуміння є відшукування суті психологічних феноменів [4].

4. Принцип суб'єкт-суб'єктних відношень. Взаємини психолог-дитина виступають основою результативності психодіагностики хронотопу комунікативної діяльності. Від типу цих взаємин залежить міра вияву особистісних якостей та психічних здібностей дошкільника із ЗПР, а також їх вплив на надійність результатів.

5. Принцип розвитку. Цей принцип передбачає різнобічне вивчення будь-якого психічного явища в процесі його розвитку. На основі цього принципу у вітчизняній психології останніми роками сформувався та інтенсивно розвивається генетично-моделюючий підхід. За визначенням С. Д. Максименка, його сутність полягає в тому, що досліджуване психічне явище спочатку

конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються на основі спеціальних способів організації активності людини. У процесі психодіагностики хронотопу комунікативної діяльності використання генетичного підходу передбачає визначення психологічних передумов якісних змін його розвитку на різних рівнях функціонування свідомості: буденному та небуденному в середньому та старшому дошкільному віці.

6. Принцип синтезу номотетичного та ідіографічного підходів у процесі діагностики. Для номотетичної (природничої, пояснювальної) парадигми є характерним об'єктивне вивчення дитини за допомогою індуктивного методу, спрямованого на виявлення загальних закономірностей життєдіяльності об'єкта, а для ідіографічної (гуманітарної, описової) парадигми – ціннісно-смісловне освоєння особливого, одиничного людського буття на основі актів розуміння і переживання.

7. Принцип пріоритету гуманітарної психологічної орієнтації над природничо-науковою. Діагностика хронотопу комунікативної діяльності передбачає пріоритет гуманітарної парадигми над природничо-науковою. Психодіагностика, яка орієнтується на природничо-наукову парадигму, не передбачає врахування індивідуальності психіки. Однак головною формою існування психічного є його індивідуальна неповторність, активність і самоактивність. Оскільки хронотоп комунікативної діяльності є надскладним об'єктом, його вивчення стає можливим тільки за умови застосування гуманітарної парадигми. У гуманітарній парадигмі, за визначенням О.Ф. Петренка, «інша людина – не є жорстко детермінованою системою, не підкоряється суворим законам, а володіє здатністю до внутрішнього розвитку та свободою волі і виступає не рівною, не тотожною самій собі в кожен новий момент часу... Стосовно особистості людини некоректними є фінальні моделі та прогнози, побудовані на принципі детермінізму. Може йтися тільки про сценарії варіантів розвитку подій, коли в кожен момент часу людина або суспільство реалізують одну можливість з набору потенційних можливостей» [3, с. 118].

Розроблена нами система діагностики хронотопу комунікативної діяльності включає вивчення її компонентів на різних рівнях функціонування свідомості – буденному (взаємодія і комунікація з дорослими та однолітками) та небуденному (взаємодія і комунікація з улюбленою іграшкою, уявним компаньйоном, з анімаційними персонажами), часовому та ціннісно-смісловному (див. рис. 1).

Просторовий параметр комунікації і взаємодії дошкільників із ЗПР з дорослими вивчається за допомогою методик: вивчення мотивів взаємодії дитини з дорослими А.Г. Рузької; суб'єктивної оцінки міжособистісних відносин дитини Н.Я. Семаго, М.М. Семаго (всі діагностичні завдання, які стосуються ролі родини, близьких людей).

Просторовий параметр комунікації і взаємодії дошкільників із ЗПР з однолітками вивчається за допомогою методик: суб'єктивної оцінки міжособистісних відносин дитини Н.Я. Семаго, М.М. Семаго (всі діагностичні завдання, які стосуються ролі друзів); виявлення типів діалогічної взаємодії дітей у спільній образотворчій та ігровій діяльності Н.М. Юрьєвої в модифікації О.П. Гаврілушкіної; «Царства-держави» Т. Громової; «Тесту геометричних фігур» О.Ш. Тхостова, Д.О. Бескової; «Метаморфоз» в модифікації Ж. Руайер.

Рис. 1. Система діагностики хронотопу комунікативної діяльності дошкільника із ЗПР

Просторовий параметр комунікації і взаємодії дошкільників із ЗПР з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном вивчається за допомогою методик: бесіда з дітьми та анкетування дорослих про наявність феномена улюбленої іграшки; «Я з улюбленою іграшкою» О.М. Васіної в модифікації К. Махова; «Контур людини» С.А. Мінюрової; «Контур улюбленої іграшки» О.М. Васіної; опитувальник для батьків (вихователів) для виявлення феномена «уявного компаньйона» О.Б. Чеснокової, М.В. Яремчук; інтерв'ю з дитиною про уявного компаньйона М. Taylor, B.S. Cartwright, S.M. Carlson в модифікації О.Б. Чеснокової, М.В. Яремчук.

Просторовий параметр комунікації і взаємодії дошкільників із ЗПР з анімаційними персонажами вивчається за допомогою методики аналізу комунікації в грі за сюжетом анімаційного серіалу «Смішарики» М.А. Шакарової.

Часовий параметр реалізації комунікації і взаємодії дошкільників із ЗПР в минулому, теперішньому та майбутньому вивчається за допомогою таких методик: «Передбачення поведінки іншої людини», «Розуміння ментальної причинності» Є.І. Лебедевої, А.В. Найдьоновой, О.О. Сергієнко; суб'єктивної оцінки міжособистісних відносин дитини Н.Я. Семаго, М.М. Семаго (всі діагностичні завдання, які визначають особливості комунікації в просторі та часі з різними особами «тут і зараз» та в майбутньому часі – завдання на шостому аркуші); «Три бажання» Н.М. Толстих.

Ціннісно-смысловий параметр комунікації і взаємодії дошкільників із ЗПР вивчається за допомогою методик: модифікованого варіанта методики «Піктограма» О.М. Д'яченко; «Робінзон» В.В. Абраменкової.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, розроблене навчально-методичне забезпечення системи психодіагностики хронотопу комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПР, окреслені нами принципи та психодіагностичні методики покликані сприяти удосконаленню існуючого інструментарію діагностичного напрямку професійної діяльності практичних психологів дошкільних навчальних закладів, які відвідують дошкільники із ЗПР.

Відтак, перспективу подальших наукових розвідок ми вбачаємо в дослідженні психологічних основ діагностики і формування хронотопу комунікативної діяльності в умовах спеціальних дошкільних закладів, навчально-виховних комплексів, навчально-реабілітаційних закладах, які відвідують дошкіль-

ники із ЗПР, удосконалення концептуальних положень, нових підходів, психолого-педагогічних умов та технології формування хронотопу комунікативної діяльності у визначеній категорії дітей.

Список використаних джерел

1. Зинченко В.П. Ценности в структуре сознания / В.П. Зинченко // Вопросы философии. – 2011. – № 8. – С. 85–98.
2. Омельченко І.М. Психологічні основи дослідження просторово-часових детермінант комунікативної діяльності у дітей із затримкою психічного розвитку / І.М. Омельченко // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Вип. 19. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – С. 492–502.
3. Петренко В.Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке / В.Ф. Петренко // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, №3. – С. 113–121.
4. Савчин М. Методологеми психології: монографія / Мирослав Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – 224 с.
5. Степин В.С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция / В.С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
6. Субботский Е.В. Строящееся сознание / Е.В. Субботский. – М. : Смысл, 2007. – 423 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Zinchenko V.P. Cennosti v strukture soznaniya / V.P. Zinchenko // Voprosy filosofii. – 2011. – № 8. – S. 85–98.
2. Omel'chenko I.M. Psyhologichni osnovy doslidzhennja prostorovo-chasovyh determinant komunikatyvnoi' dijalnosti u ditej iz zatrymkoju psyhichnogo rozvytku / I.M. Omel'chenko // Problemy suchasnoi' psyhologii': zbirnyk naukovykh prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psyhologii' im. G. S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / [za red. S. D. Maksymenka, L. A. Onufrijevoi']. – Vyp. 19. – Kam'janec'-Podil's'kyj: Aksioma, 2013. – S. 492–502.
3. Petrenko V.F. Konstruktivistskaja paradihma v psihologicheskoi nauke / V.F. Petrenko // Psihologicheskij zhurnal. – 2002. – T. 23. – №3. – S. 113–121.

4. Savchyn M. Metodologemy psychologii': monografija / Myroslav Savchyn. – K. : Akademvydav, 2013. – 224 s.
5. Stepin V.S. Teoreticheskoe znanie: Struktura, istorija, jevoljucija / V.S. Stepin. – M. : Progress-Tradicija, 2000. – 744 s.
6. Subbotskij E.V. Strojashheesja soznanie / E.V. Subbotskij. – M. : Smysl, 2007. – 423 s.

I.M. Omelchenko. Principles and methods of diagnostics of the communicative activity chronotop of preschool children with mental disabilities. The author proposes to use a concept of a «chronotop» in special psychology. A «chronotop» of the communicative activity is a complex . social and psychological phenomenon. It is formed by a personality in a process of real and virtual interaction and communication in an ordinary sphere and unordinary reality with Other (adults or children of the same age) in a society, Other in culture (adults or children of the same age or a character of animation) and personalized Other (favourite toy, imaginary companion etc.) which is unfolding at the time and value-semantic continuum of the objective reality.

There have been theoretically justified and analysed principles and methods of the diagnostics of the communicative activity chronotop of preschool children with different stages of mental and physical disabilities: the unity of methodology and diagnostics; systemic and structural-dynamic of integrity; subject-subject relations; development; synthesis of nomotetical and idiographical approaches during the diagnostics; priority of humanitarian psychological above natural scientific orientation.

Methods and systems of diagnostics of the communicative activity chronotop of preschool children with different stages of mental and physical disabilities were chosen. The contents of parameters of the communicative activity chronotop diagnostics were indicated: the spatial parameter of communication and interaction with adults and children of the same age; the spatial parameter of the communicative activity with favourite toy, imaginary companion, a character of animation; understanding time response of the communicative activities; value-semantic.

Key words: chronotop, different stages of mental and physical disabilities, ordinary sphere and unordinary reality of conscious, principles, methods of psychodiagnosis, instruments of diagnostic.

Отримано: 5.12.2013 р.